

University of Groningen

Gewoner dan gedacht

Schipperheijn, Marlies Petra

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2011

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Schipperheijn, M. P. (2011). *Gewoner dan gedacht: De hellenistische heerserscultus van Antiochos I van Commagene*. [Thesis fully internal (DIV), University of Groningen]. [S.n.].

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Hoofdstuk 2

Geschiedenis en geografie

Dit hoofdstuk over de context van Antiochos I van Commagene behandelt twee onderwerpen. Het eerste deel, § 2.1, vormt de geschiedenis en geografie van Commagene vanaf de vroegste bewoning in het Neolithicum tot en met Philopappos, de laatste bekende telg uit de Commageense dynastie in de tweede eeuw na Christus. In dit eerste deel worden in volgorde drie tijdvakken behandeld: ten eerste de vroegste bewoning vanaf het Neolithicum tot aan het hellenisme in § 2.1.1-2.1.3, ten tweede het hellenisme in § 2.1.4 en ten derde het Romeinse tijdperk in § 2.1.5. Het tweede deel, § 2.2, bestaat uit een historiografie van het onderzoek naar Commagene aan de hand van epigrafisch en archeologisch materiaal. Uit de historiografie zal blijken, dat er nog diverse lacunes in het onderzoek naar Commagene zitten. Aan het einde vat ik alles kort samen in § 2.3. Hieronder begin ik met de vroegste bewoning in Commagene vanaf het Neolithicum.

2.1 Inleiding: Geschiedenis en geografie

De geschiedenis van Commagene valt op het eerste gezicht tot in een ver verleden te volgen, namelijk tot in het vroege Neolithicum (voor deze regio circa 10000-7000) en loopt door tot in de Middeleeuwen.¹⁴⁹ Door deze lange tijdsspanne zou misschien de verwachting kunnen ontstaan dat er veel over de geschiedenis en het wedervaren van het land is te vertellen, maar dat valt tegen, zoals zal blijken. Gedurende haar hele geschiedenis wordt Commagene gekenmerkt door een apert gebrek aan primaire bronnen, zowel uit het land zelf als in de berichtgeving bij andere volkeren of bij antieke schrijvers. De enige periode die hierop een uitzondering vormt, is de regeringsperiode van Antiochos I in de eerste eeuw voor Christus. Zoals ook is aangegeven in het voorafgaande hoofdstuk over de bronnen, wordt ons daarop echter bijna uitsluitend een blik gegund via de ogen van Antiochos zelf, waardoor hoor en wederhoor, en dus een enigszins uitgebalanceerde geschiedschrijving vrijwel onmogelijk wordt.

Op zich is het ook geen probleem, dat er zo weinig te vertellen valt over de fase voor Antiochos. De geschiedenis hieronder wil zich het meest concentreren op de hellenistische tijd en dan in het bijzonder uiteraard de regeringsperiode (ca. 69-36 v. Chr.) van onze

¹⁴⁹ Het meest recente overzicht van Commagene's geschiedenis tot en met Antiochos' nazaat Philopappos, dus eerste eeuw na Christus, vormt Facella, *Dinastia*, 73ff. Voor Commagene's geschiedenis na de eerste eeuw na Christus tot en met heden verwijst ik naar Wagner, *Gottkönige*, in het bijzonder 115-33.

protagonist. Echter, het schetsen van de vroegste geschiedenis levert twee voordelen op. Ten eerste is het hierdoor mogelijk herhaling van bepaalde sociaal-politieke patronen te zien in de Commageense geschiedenis. Ten tweede is het van evident belang, enig zicht te krijgen op die periodes in de historie van het land (zoals het Perzisch grootrijk), die Antiochos later zal gebruiken en benadrukken in zijn eigen visie en geschiedenis van zijn land.

2.1.1 Vroegste bewoning

Zoals de meeste streken die enigszins in de buurt van de ‘halve maan’ liggen, het gebied met de vroegste bewoning, blijkt ook het gebied dat we later kennen als Commagene, zeer vroege bewoning te hebben gekend (Kummuh op figuur 14). Er zijn resten gevonden van simpele bewoning, jagers en verzamelaars die dateren vanaf het begin van het vroege Neolithicum rond 9000 voor Christus. Deze vindplaatsen zijn echter tot op heden nog te weinig onderzocht, om daar nu lang bij stil te staan.¹⁵⁰

De eerste schriftelijke verwijzingen naar het latere Commagene vinden we bij volkeren die vroeg een schriftvorm hadden, zoals de Hettieten en de Assyriërs, dat wil zeggen vanaf het begin van het tweede millennium voor Christus.¹⁵¹ Deze teksten betreffen voornamelijk inscripties van de volkeren die Kummuh tot hun vazalstaten rekenden en het te betalen tribuut in hun inscripties noemen. In Assyrische bronnen vinden we de naam ‘*Kummuh*’, in Luwische hiërogliefen ‘*Kumaha*’ en in het Urartees ‘*Qumaha*’. Uit deze laatste vorm zou later, tijdens de klassieke tijd, de naam ‘Commagene’ ontstaan.¹⁵² In de annalen van de Middel-Assyrische heerser Tiglath-pileser I (1114-1076) komt een niet exact te dateren, maar wel interessante religieushistorische passage voor. Hier wordt bericht, dat in Kummuh de overlevenden van een Assyrische aanval hun goden(beelden) opnamen en de bergen invluchtten. Kennelijk was het beter om godenbeelden niet in de handen van de vijand te laten vallen en ze daarom desnoods maar uit hun onderkomens te halen.¹⁵³

¹⁵⁰ Voor de vroegste bewoning van Commagene: Müller-Beck, H., ‘Ein neolithische Wohnhöhle bei der Römerbrücke über dem Chabinas’ in *AW* 6 (1975), 4; Hauptmann, H., ‘Ein frühneolithisches Kultbild aus Kommagene’ in Wagner, *Gottkönige*, 5-9; Ellis, R.S en M.M. Voigt, ‘1981 excavations at Gritille, Turkey’ in *AJA* 86 (1982), 319-332, op 319-22.

¹⁵¹ Een globaal overzicht van de ontwikkelingen in deze regio zijn te vinden bij: Hawkins, J.D., ‘The Neo-Hittite states in Syria and Anatolia’ in *CAH*, III.1 (1982), 371-441; Kuhrt, A., *The Ancient Near East, c. 3000-330 BC* 2 Vols. (Londen en New York, 2002, 1995), Vol. 1, 225-281, Vol. 2, 385-416. Voor de specifieke ontwikkeling van het schrift in Anatolia en omstreken: Hawkins, D., ‘Writing in Anatolia. Imported and indigenous systems’ in *WorldArch* 17 (1986), 363-76.

¹⁵² Voor de bronnen voor deze benamingen, zie Facella, *Dinastia*, 73-4 noten 2-5. Voor het Luwische element: Hawkins, ‘Writing’, 365, 368, 373-4. Over de Luwiërs algemeen: Melchert, H.C. (ed.), *The Luwians* (Boston, 2003).

¹⁵³ Dergelijke pogingen om in tijden van oorlog het vernielen van godenbeelden tegen te gaan en dus de steun van eigen goden niet te verliezen, kent meerdere voorbeelden, onder andere door Babyloniërs. Zie voor uitgebreidere bespreking: Beaulieu, P.-A., ‘An episode in the fall of Babylon to the Persians’ in *JNES* 52 (1993), 241-61 op 242. Voor de brontekst met vertaling: Cogan, M., *Imperialism and religion. Assyria, Israel, and Judah in the eight and seventh centuries B.C.* (Missoula MT, 1974), 30-4.

2.1.2 Assyrische overheersing

De eerste schriftelijke bronnen die we ook nog eens met zekerheid kunnen dateren, stammen uit het jaar 866. De Assyrische heerser Aššurnasirpal II noemt ‘het land van Kummuh’ in zijn inscripties waarin hij de aan hem onderworpen en tribuutbetalende streken opsomt.¹⁵⁴ Dit Kummuh stond voor zowel de hoofdstad als ook het land zelf en was vermoedelijk de naam die in dit gebied zelf gebruikelijk was.¹⁵⁵ De uiterst spaarzame inheemse bronnen van het koninkrijk Kummuh noemen deze naam echter niet.¹⁵⁶ Dit Kummuh moet een rijk gebied zijn geweest, te oordelen naar het opgesomde tribuut bij Aššurnasirpal II, dat bestond uit kostbaar cederhout, zilver en goud. Later, onder koning Salmanassar III, gingen ook wijn, runderen en schapen de grens over richting de Assyriërs.¹⁵⁷ Kummuh vormde in deze tijd al een rijk grens- en bufferland, dat zich kennelijk staande hield door naburige machtiger volkeren te vriend te houden door tribuut te betalen, een scenario dat zich later zal herhalen en waarop in § 2.1.5 zal worden ingegaan.

Na een eeuw van diverse allianties en regionale coalities, die hier buiten beschouwing worden gelaten, vond er in de late achtste eeuw iets opmerkelijks plaats. Toen de vorst van Kummuh, genaamd Mutallu, in het jaar 708 de verkeerde partij koos in interregionale conflicten en in opstand kwam tegen zijn machtige Assyrische overheerser, kwam dit het land zeer duur te staan. De Assyriërs onder Sargon II wreekten zich door alle inwoners naar het Zuidmesopotamische Bit Yakin te deporteren. De inwoners van Bit Yakin werden vervolgens naar Kummuh overgebracht.¹⁵⁸ De Assyrische gouverneur van Kummuh resideerde waarschijnlijk in het als ‘stad Kummuh’ aangeduide latere Samosata.

Deze actie moet verstrekkende gevolgen hebben gehad voor de etnische samenstelling van de bevolking van Commagene en bijgevolg ook voor de visie op het eigen verleden. Het is echter zeer moeilijk concrete reminiscenties aan deze deportatie te vinden, zelfs op een zeer basaal niveau, zoals in persoonsnamen van de bevolking. Tot ver in de eerste eeuw voor Christus zijn bijna alle namen die we kennen, koningsnamen, dus de voorgangers van Antiochos I. En

¹⁵⁴ De inscriptie van Aššurnasirpal II waarin een man genaamd Qatazili genoemd wordt als koning van dit Kummuh: Grayson, A.K., *Assyrian royal inscriptions* Vol. 2 (Wiesbaden, 1976), § 587. Uit verdere Assyrische bronnen zijn nog drie koningsnamen uit Kummuh bekend: Kundašpi, Kuštašpi en Mutallu, zie hiervoor: Hawkins, D., ‘Hieroglyphic Hittite inscriptions of Commagene’ in *AnatSt* 20 (1970), 69-110 op 69.

¹⁵⁵ Ook andere staten die Kummuh omringen, worden in Assyrische bronnen gelijkgesteld aan hun hoofdstad, zoals Kammanu-Meliddu (modern Malatya) en Gurgum-Marqasi: Hawkins, ‘Hittite inscriptions’, 69.

¹⁵⁶ Het is niet geheel duidelijk, wanneer Kummuh als Hettitische staat ontstond. Het is alleen duidelijk dat het in de achtste eeuw voor Christus bestond, zie: Summers, G., ‘Kummuh and Assyria: the evidence of Tille Hüyük’ in *AMS* 3 (1991), 1-6 op 1.

¹⁵⁷ Luckenbill, D.D., *Ancient records of Assyria and Babylonia* 2 Vols. (Chicago, 1972-76), Vol. 1, § 480, § 599.

¹⁵⁸ Hawkins, J.D., ‘Von Kummuh nach Kommagene’ in *AW* 6 (1975), 5-10 op 9-10; Honigmann, E., in *RE* Suppl. 4 (1924), 978 ff s.v. ‘Kommagene’.

wat namen aangaat, komen we niet veel verder dan de conclusie dat deze op ‘*ein hethitisches-luwisches Element*’ en de aanwezigheid van Iraniërs wijzen.¹⁵⁹

Na enige bronnenarme eeuwen kunnen we de geschiedenis van Commagene weer oppakken in het jaar 606. Toen overwonnen de Meden de Assyriërs en werd Kummuh in het Nieuwe Babylonische rijk ingelijfd.¹⁶⁰ Na het relatief korte Medische intermezzo brak een voor het latere Commagene belangrijke periode aan, namelijk de tijd van Perzische overheersing.

2.1.3 Perzische tijd

In het jaar 550 werd het land onder Cyrus II in het Perzische rijk ingelijfd en zou de Perzische invloed blijvend van belang blijken voor de etniciteit en identiteit van Commagene. Juist in deze overwinning van Cyrus II op de Babyloniërs, waardoor in feite het Perzische Grootrijk ontstond, werden er een aantal Assyrische/Babylonische opvattingen over koningschap, die cruciaal zouden blijken voor hellenistische koningsideologieën en ook voor Commagene, via het Perzische rijk in stand gehouden en doorgegeven (hierover meer in hoofdstuk Drie ‘Koningschap’).¹⁶¹

Van de Perzische overheersing weten we wederom minder dan we zouden willen. Eigenlijk kunnen we haar invloed bijna uitsluitend aflezen aan het belang dat Antiochos later aan deze nalatenschap zou hechten, toen hij Perzië aanwees als een van de twee belangrijkste wortels van de Commageense geschiedenis en zijn eigen dynastie.¹⁶² Vermoedelijk werd de streek geregeerd door de Orontiden, een familie die door de Achaemenidische dynastie als satrapen over Armenia waren aangesteld en ook Commagene onder hun hoede hadden.¹⁶³

¹⁵⁹ Hawkins, ‘Kummuh’, 10. De Hittitische link is alleen voor de koninklijke namen aan te wijzen.

¹⁶⁰ Het Babylonische rijk, dat bestond van circa 900 - 539 in zuidelijk Mesopotamië, kan grofweg worden verdeeld in twee periodes. De eerste besloeg een tijd van politieke onrust in de late negende eeuw en het grootste deel van de achtste eeuw, leidend tot Assyrische overheersing in het grootste gedeelte van de zevende eeuw. Onder koning Nabopolassar (625-605) bevrijdde Babylonië zich van dit Assyrische juk en brak het Nieuwe Babylonische rijk aan, dat duurde tot het rijk onder koning Nabonidus (555-539), dat door Cyrus II de Grote van Perzië (559-530) werd verslagen in 539: Kuhrt, *Near East* Vol. 2, 573-622. Een bekende antieke bron voor deze machtswisseling vormt Xen., *Cyr.* 7.4.16; 7.5.13.

¹⁶¹ Overname Assyrisch/Babylonische koningschapsideologie: Segall, B., ‘Notes on the iconography of cosmic kingship’ in *ABull* 38 (1956), 75-80.

¹⁶² In de meest recente monografie over Commagene, de dissertatie van Facella, wordt ook dit bronnengebrek voor deze belangrijke tijd in de Commageense geschiedenis genoemd, maar er wordt tevens voor gekozen om de Perzische tijd te reconstrueren aan de hand van de vooroudergalerij op Nemrud Dağ: Facella, *Dinastia*, 78-94, dus op basis van Antiochos’ eigen reconstructie. Deze vooroudergalerij is zeker niet onbruikbaar (zie hoofdstuk Vier ‘Gevierde religie’), maar vanuit mijn perspectief voor andere doeleinden dan een sluitende, betrouwbare reconstructie van de politieke chronologie.

¹⁶³ Voor de rol van de Orontiden: Schipperheijn, M.P., ‘Schrijven en herschrijven. De rol van Ptolemaïos in de geschiedenis van koning Antiochos I van Kommagene’ in *TMA* 29 (2003), 19-23; Facella, *Dinastia*, 95-198.

Door het blijvende gebrek aan goede bronnen valt er dus weinig concreets over deze periode op te merken, behalve het volgende. Een van de belangrijkste Perzische koningsstraten liep dwars door Commagene heen, namelijk de weg van Sardis naar Susa.¹⁶⁴ Dit is niet verwonderlijk, aangezien in de oudheid de Eufraat slechts op een paar plekken met goed gevolg kon worden overgestoken en een van de belangrijkste mogelijkheden hiertoe lag bij het latere Zeugma/Seleukeia aan de Eufraat. Een tweede mogelijkheid bood Samosata, dat al sinds lange tijd een belangrijk karavaanstation was. Hiermee was een klein land als Commagene in de positie twee Eufraatovergangen te controleren, wat ongetwijfeld de economie niet alleen door tol maar zeker ook door handel ten goede zal zijn gekomen en wat wellicht ten dele de reputatie van rijkdom kan verklaren.¹⁶⁵

Vanuit deze fase van Perzische overheersing komen we aan bij de belangrijkste en meest bekende periode van Commagene's geschiedenis, namelijk de tijd van het hellenisme. Deze periode zal in de volgende paragraaf worden behandeld.

2.1.4 Hellenistisch tijdperk

2.1.4.1 Van Kummuh naar Commagene

Deze paragraaf over Commagene ten tijde van het hellenisme wordt opgesplitst in vijf delen. In § 2.1.4.1 wordt de overgang van 'Kummuh' naar 'Commagene', de aanloopfase naar het hellenisme, besproken, in § 2.1.4.2 de tijd rond Alexander, in § 2.1.4.3 de tijd vanaf de Seleukos I, in § 2.1.4.4 de periode van de Seleucidische koning Antiochos III en tot slot in § 2.1.4.5 het proces van verzelfstandiging vanaf Ptolemaios.

In het eind van bovenstaande paragraaf gebruikte ik al een paar keer Commagene in plaats van Kummuh. Dat komt, omdat ergens in de overgang van de Perzische overheersing naar de Seleucidische, de naam 'Kummuh' moet zijn veranderd in 'Commagene'. Het zou mooi zijn als hier enige informatie over beschikbaar was, maar we komen niet verder dan een *post-quem* datering, de constatering dat Kummuh in de bronnen vanaf de Klassieke/ hellenistische tijd voortaan als Commagene wordt aangeduid. Hoewel deze fase dus ten opzichte van de

¹⁶⁴ Delen van deze Perzische koningsweg maakten gebruik van een eeuwenoud netwerk van karavaanroutes dat reeds door de Assyriërs en Babyloniërs was aangelegd. De route van Sardis naar Susa is onder meer bekend door Herodotus' beschrijving (Hdt. 5.52-54; 8.98), waarin hij de lezer voorrekent dat de reis ongeveer drie maanden in beslag neemt en het voor die tijd buitengewoon efficiënte systeem van Perzische ijlboodes te paard langs de route beschrijft. Zie verder onder andere: Graf, D.F., 'The Persian royal road system' in Sancisi-Weerdenburg, H., A. Kuhrt en M.C. Root (eds.), *Achaemenid history* Vol. 8 (Leiden, 1994), 167-89; Kuhrt, *Near East*, 692-3; Astour, M.C., 'Overland trade routes in ancient western Asia' in Sasson, J.M. (ed.), *Civilizations of the ancient Near East* Vol. 2 (New York, 1995), 1401-30; Briant, P, *From Cyrus to Alexander: A history of the Persian empire* (Indiana, 2002 vertaald uit Frans door P.T. Daniels), 357-79.

¹⁶⁵ Wiesehöfer, J., *Das antike Persien. Von 550 v. Chr. bis 650 n. Chr.* (Zürich en München, 1993), 115-9; Zoroğlu, L., 'Samosata. Ausgrabungen in der kommagenischen Hauptstadt' in Wagner, *Gottkönige*, 75-83 op 75. Melitene was de derde betere Eufraatovergang.

voorliggende periodes beduidend beter is gedocumenteerd, wordt het gebrek aan bronnen hier steeds nijpender aangezien we de belangrijkste en interessantste periode uit de Commageneense geschiedenis naderen.

Nu we eenmaal in hellenistische tijd zijn aangeland, wenden we ons hoopvol naar de klassieke auteurs en Commagene wordt gelukkig genoemd bij geschiedschrijvers als Tacitus en Plutarchus.¹⁶⁶ Aan de buitengewoon spaarzame en bijna achteloze opmerkingen die aan het land gewijd worden in deze geschriften, kunnen we aflezen dat Commagene niet bepaald belangrijk en bekend was op het internationale strijdtoneel. Dit lot viel meerdere kleine koninkrijken en volkeren ten deel, zoals bijvoorbeeld ook Emesa, Edessa en Cappadocia (figuur 15).¹⁶⁷ Daar waar Commagene genoemd wordt door de antieke auteurs, is dit overduidelijk vanuit het perspectief van het Romeinse imperium. Commagene en de latere Commageneense koningen worden slechts aangehaald als zij een (zeer bescheiden) rol spelen in de geschiedenis van het Romeinse rijk.

Deze spaarzame bronnen maken het echter wel mogelijk de hellenistische periode vanaf het begin te schetsen, zoals hieronder zal gebeuren. Na een korte blik op de aartsvader van het hellenisme, Alexander de Grote, volgt een korte beschrijving van de bekende data uit de Commageneense geschiedenis onder verschillende opeenvolgende Seleucidische heersers. Het proces van Commagene's verzelfstandiging in de tweede eeuw voor Christus valt eigenlijk in de periode dat de Romeinen de macht van de Seleuciden in het oosten overnamen en vormt dan ook de opmaat voor § 2.1.5, waarin Commagene onder Romeinse vlag zal worden behandeld.

2.1.4.2 Alexanders' erfenis

Het mag misschien overbodig lijken om ten behoeve van de geschiedenis van een laat-hellenistisch rijk Alexander zelf aan te halen en te wijzen op zijn invloed op latere tijden, omdat het één van de grootste gemeenplaatsen van de hellenistische geschiedenis is. *'The ghost of Alexander seems always to lie heavily upon those who venture east, the Romans no less than the Crusaders no less than Napoleon'*.¹⁶⁸ Hier zou men dus aan toe kunnen voegen *'no less than modern ancient historians'*. Ik heb echter twee redenen, om zijn geest hier toch

¹⁶⁶ Onder andere Tac. *Hist.* 2.81, waar Tacitus de *reges servientes* – cliënt koningen van Rome – opsomt (waaronder zich ook koning Antiochos IV van Commagene bevond) waarover later meer; Plut. *Ant.* 61 waarin wordt verhaald hoe koning Mithradates II, zoon van koning Antiochos I, persoonlijk de Commageneense troepen in de slag bij Actium leidde ter ondersteuning van Marcus Antonius.

¹⁶⁷ De vele kleinere en grotere koninkrijken die het Romeinse rijk succesievelijk incorporeerde, hadden vaak in grensstreken de rol van buffer, zeker in het oosten, zie onder andere: Speidel, M.A., 'Early Roman rule in Commagene' in *SCI* 24 (2005), 85-100 op 90; Ball, W., *Rome in the East. The transformation of an empire* (Londen en New York, 2001), 30-1. Voor Rome's veroveringen en haar houding ten opzichte van de (voormalige) koninkrijken, zie verderop § 2.1.5 en hoofdstuk Drie 'Koningschap'.

¹⁶⁸ Ball, *Rome*, 8.

kort uit de fles te laten. Ten eerste, de traditie van syncretisme die met Alexander een aanvang neemt en ten tweede het grote belang dat Antiochos zélf aan Alexander zou hechten.¹⁶⁹

Alexander de Grote ontnam in de vierde eeuw de Perzische dynastie de heerschappij over die gebieden waaronder ook Commagene viel. Met zijn veroveringen ontsloot hij het Nabije Oosten voor de Mediterrane wereld. Deze ontwikkeling betekende niet het einde van het Oosten, maar zorgden voor continuering van culturele tradities, eerst onder Macedonisch-Griekse invloed en later onder Romeinse.¹⁷⁰ In taal, staatsvorm en culturele tradities trachtte Alexander Oost en West te combineren, wat in de loop van de eeuwen tot significante combinerende culturele tradities heeft geleid. Hieronder vielen in de eerste plaats de brede invoering van het koningschap in de Griekse wereld en in het Oosten bijvoorbeeld het ontstaan van een culturele stroming genaamd het Greco-Buddisme, die vooral tot uitdrukking kwam in de kunst.¹⁷¹ Onze protagonist Antiochos zou zich een zeer waardige opvolger van deze syncretistische instelling betonen, die dus een ontwikkeling van eeuwen in zijn leefgebied heeft gehad.

In woord en beeld volgde Antiochos de hellenistische trend om diverse culturele tradities te combineren, zoals ook werd gedaan door een vorst als Ariobazanes van Bactria.¹⁷² Ook nam Antiochos nadrukkelijk Alexander als een van zijn belangrijkste voorvaderen en voorbeelden in woord, beeld en gedachte. Alexanders' reputatie als ongeëvenaard veroveraar en onovertroffen, begaafd leider werkte weldadig voor het eigen genealogische blazoën, een recept dat vele hellenistische koningen met succes hebben beproefd. Hier stuiten we op één van de belangrijkste vragen van Antiochos' koningschap, namelijk hoe 'hellenistisch' was Antiochos?

Eén van de belangrijkste argumenten tegen Antiochos' 'zuivere' hellenistische status is, zoals betoond, zijn syncretistische stijl geweest, die zorgde voor ontwikkelingen die afweken van klassiek Griekse politieke en religieuze tradities. Maar juist deze combinerende vermogens, één van de belangrijkste aspecten uit Alexanders' nalatenschap en in feite dus

¹⁶⁹ Aan de term 'syncretisme' kleeft een omvangrijk wetenschappelijk debat, waarbij er nagenoeg evenveel voor- als tegenstanders van deze term te vinden zijn. Onder syncretisme wordt kortweg een versmelting van culturele opvattingen verstaan, zonder dat twee of meerdere culturen volledig met elkaar komen samen te vallen. Zeker op het gebied van religieuze wereldbeschouwingen wordt deze term vaak toegepast en even zo vaak bestreden. Ik kies er hiervoor deze term als valide te beschouwen, zoals bijvoorbeeld ook Sherwin-White en Kuhrt, *Samarkhand*, 53-7, 144-5. Voor een felle adversair, zie onder andere: Drijvers, H.J.W., *Cults and beliefs at Edessa* (Leiden, 1980) 17-8. Voor een recente bibliografie, zie: Bremmer, J.N., *The rise and fall of the afterlife* (Londen, 2005²), 41-52.

¹⁷⁰ Goed kort overzicht: Braund, D., 'The emergence of the Hellenistic world 323-281' in Erskine, *Companion*, 19-34.

¹⁷¹ Zie onder andere: Sharma, G.R., *Reh inscription of Menander and the Indo-Greek invasion of the Ganga valley* (Allahabad, 1980); Holt, F., *Alexander the Great and Bactria. The formation of a Greek frontier in Central Asia* (Leiden, 1989); Sidky, H., *The Greek kingdom of Bactria. From Alexander to Eucratides the Great* (New York, 2000). Voor een kritische studie van de term 'greco-buddhisme', zie: Abe, S.K., 'Inside the wonder house. Buddhist art and the West' in Lopez, D.S. (ed.), *Curators of the Buddha. The study of Buddhism under colonialism* (Chicago, 1995), 63-106.

¹⁷² Hierover meer in hoofdstuk Vier 'Gevierde religie'.

het toppunt van ‘hellenisme’ en ook als zodanig erkend bij diverse andere rijken zoals de Seleuciden, worden toch telkens op de een of ander manier in het onderzoek tegen Antiochos gebruikt. Eén van de oorzaken van deze *bias* is misschien het feit, dat de kern van de hellenistische Commageense dynastie voor een groot deel indogeen Iraans was, waar andere, zeker grotere rijken zoals de Ptolemeën of de Seleuciden gestart waren met als dominante lijn een Macedonisch-Griekse afkomst (hierover later meer in hoofdstuk Drie ‘Koningschap’ § 3.1). Onder Alexanders opvolgers kunnen we voor het eerst iets meer te weten komen over de heersers van Commagene, zoals in de volgende paragraaf beschreven wordt.

2.1.4.3 Vanaf Seleukos I

In deze derde paragraaf over Commagene in hellenistische tijd richten we ons op de gevolgen van de acties van Seleukos I voor het latere Commagene van Antiochos. Alexanders’ opvolgers bevochten elkaar, zoals bekend, na diens dood in 323 om de heerschappij over de diverse gebieden. Na lange tijd van oorlogen, waren de kaarten rond 300 voor even geschud en kunnen we ingaan op Seleukos I, stamvader der Seleuciden. Tegen 300 bezat hij grote delen van Asia Minor, zoals de beide Cilicia’s, Cappadocia, Syria vanaf de rivier de Eleutheros tot de Eufraat en verder oostelijk de Eufraat over tot het verre Bactria (zie figuur 15). Voor de Commageense geschiedenis is van belang, dat Seleukos bij een van de twee belangrijke voornoemde Eufraatovergangen twee steden stichtte, namelijk Seleukeia (het latere Zeugma) aan de Syrische kant en daar tegenover Apamea aan de Mesopotaanse/ Parthische overkant van de rivier.¹⁷³ Seleukos schiep hiermee een van de weinige stedelijke contexten van het latere zelfstandige koninkrijk Commagene, dat grotendeels zou bestaan uit dorpen en tempelgoederen, en geen polissamenleving was, zoals wijd verbreid in de hellenistische wereld.

Hoe lagen de verhoudingen rond deze tijd en onder zijn directe Seleucidische opvolgers, toen Seleukos het gebied veroverde waarin ook Commagene zich bevond? We weten dat Commagene pas in de tweede eeuw zelfstandigheid verwierf: dus wat was de status van het

¹⁷³ Voor Seleukos’ activiteiten als stedenstichter: Seyrig, H., ‘Seleucus I et la fondation de la monarchie syrienne’ in *Syria* 47 (1970), 290-309; Millar, F., *The Roman Near East 31 BC – AD 337* (Cambridge MA en Londen, 1993), 236-7. Voor een overzicht van alle hellenistische stichtingen in deze regio, zie: Jones, A.H.M., *The cities of Eastern Roman provinces* (Oxford, 1971², 1937¹); Grainger, J.D., *The cities of Seleukid Syria* (Oxford, 1990); Ball, *Rome*, 156ff. Eigenlijk bestond Apamea als stad al vanaf Perzische tijd als Parnakka of Pharnake. Daarna is het door Macedoniërs hernoemd tot Pella en Seleukos doopt het tenslotte om tot Apamea. Dit was de naam van zijn Bactrische vrouw, dochter van de Bactrische prins Spitamenes. Volgens de overlevering heeft Seleukos aan dit huwelijk veel symboliek verbonden door haar dus bij Zeugma, wat letterlijk ‘brug’ betekent, uit het oosten op te wachten. Met deze woordkeus gaf hij duidelijk aan oost en west te willen verbinden. Vanaf Seleucidische tijd was het standplaats voor het Seleucidische leger, de citadel werd nog verwoest door Pompeius in 64, complete destructie van de gehele stad door een aardbeving in 115 na Christus, herbouwd in de tweede en derde eeuw en sterk verbonden met de imperiale dynastie der Severi (Ball, *Rome*, 159-61).

land tijdens de vroege hellenistische periode? Welke contacten waren er, welke allianties werden gesloten?

Helaas valt hierover weinig te zeggen voor de regeringstijd van de Seleucid Antiochos III (223-187). Het is zelfs niet bekend, wie in deze tijd, dus tussen circa 300 en 225, regeerde in Commagene. Er bestaat wel het gereede vermoeden, dat Commagene in deze periode onder de invloed van Armenia stond, een voormalige Achaemenidische satrapie, die geleid werd door de Orontiden (zie § 2.1.3). Bij Strabo en Appianus lezen we, dat Armenia in het bezit was van Seleukos I.¹⁷⁴ Deze deelde het in twee stukken op, te weten Armenia en Kleinarmenia. Commagene nu lag tegen het grotere Armenia aan. Seleukos en zijn directe opvolgers hebben vermoedelijk deze machtsstructuur gecontinueerd en de Orontiden als een soort cliëntkoningen toegestaan aan te blijven.¹⁷⁵ Pas ten aanzien van de regeertijd van de Seleucid Antiochos III krijgen we een zekerder beeld door enige opmerkingen bij Strabo.

2.1.4.4 Onder koning Antiochos III

Hier lezen we dat vanaf 212 Antiochos III de heersende Orontiden voor twee satrapen / *stratêgoi* inwisselde. Strabo attesteert hiermee dus directe Seleucidische inmenging.¹⁷⁶ Deze beide *stratêgoi*, Artaxias (Artaxerxes) en Zariadris, zouden zichzelf enige tijd later tot koningen (*basileis*) uitroepen en zich daarmee afscheiden van de Seleucidische macht. Het is interessant en jammer tegelijk, dat Strabo niet vertelt, waarom koning Antiochos III ertoe kwam de tot dan toe heersende Orontiden aan de kant te zetten door Orontes III (223-221) na een zo korte regeerperiode af te zetten. En hoe deze afzetting precies in zijn werk ging, is evenmin bekend: werd de familie rigoureuus omgebracht of alleen uit hun heerschappij gezet?

Om nu terug te keren naar de vraag, hoe het in deze periode gesteld was met de machtsverdeling in Commagene, kunnen we nog het volgende toevoegen. De geschiedschrijver Memnon (eerste eeuw voor Christus) vertelt, dat Commagene gedurende de regeerperiode van Antiochos III een onderdeel vormde van de satrapie Syria.¹⁷⁷ Hierdoor blijft het natuurlijk onzeker, hoe de situatie daarvoor was. We kunnen dus alleen met zekerheid zeggen, dat Antiochos III in het laatste kwart van de derde eeuw de Orontiden heeft afgezet als vazalheersers van Armenia en in ieder geval Commagene ingedeeld was bij de satrapie Syria. De positie van Commagene was wellicht ook voor die tijd soortgelijk: het land viel via directe heerschappij onder Armenia indirect onder de grote paraplu van de Seleuciden en er was geen eigen vazalheerser door de Seleuciden aangesteld. Het is van belang de status van

¹⁷⁴ Str. 11.15.1; App. *Syr.* 55.

¹⁷⁵ Sherwin-White en Kuhrt, *Samarkhand*, 14-5; uitgebreider Facella, *Dinastia*, 95-198.

¹⁷⁶ Str. 11.14.15.

¹⁷⁷ Memn. *FGrH* 434 F18.

de Orontiden in de gaten te houden voor de latere dynastieke claims van Antiochos I van Commagene. Hij zou namelijk de Orontiden gewoon opnemen in zijn stamboom, die er op gericht was om de meest gunstige voorvaderen hierin op te nemen, naar goede hellenistische traditie.¹⁷⁸ Door de in onmin geraakte Orontiden te incorporeren, maakte Antiochos toch een bepaald *statement*, wat ook iets zegt over zijn afstamming en loyaliteit aan de Seleuciden. Antiochos was in ieder geval geen blinde navolger door deze keus voor de Orontiden.

Om hier het verhaal van Antiochos III voorlopig af te sluiten: Antiochos III staat bekend als de laatste sterke Seleucied en daar wijst zijn ingrijpen rond Armenia zeker ook op. Na zijn heerschappij nam de macht der Seleuciden over de gehele linie af en werd de dynastie steeds verder geplaagd door interne strijd. Ook de komst van de Romeinen op het internationale strijdtoneel, voortdurende conflicten met de Ptolemeën en de groeiende macht der Parthen hebben hun positie in Azië en verder oostwaarts onherstelbaar verzwakt.¹⁷⁹ Een van de belangrijkste tekenen van hun afnemende macht was het verbrekken van het eens zo grote rijk in diverse kleinere koninkrijkes.¹⁸⁰ Op verschillende plekken grepen in de loop van de tweede eeuw door het ontstane machtsvacuüm lokale onderkoningen en heersers de macht en riepen zichzelf uit tot zelfstandige koningen. Dit is ook precies het begin geweest van de verzelfstandiging van Commagene, het vierde hieronder behandelde deel van het hellenisme in Commagene.

2.1.4.5 Op weg naar onafhankelijkheid: Ptolemaios

De nieuwe staten en staatjes die op de resten van het grote Seleucidenrijk ontstonden, werden bijna uitsluitend georganiseerd als monarchieën.¹⁸¹ Hiermee werden in feite eeuwenlange tradities gecontinueerd die gedomineerd waren door de staatsvormen van Egypte en Babylonia. In Kleinazië ontstonden op deze manier Pergamon, Bithynia en Pontus. In het Syrische en Aziatische deel van het Seleucidische rijk ontstonden Bactria, Parthia, Armenia, Judea, Nabatea en Commagene.

Hoe precies deze weg naar onafhankelijkheid is verlopen voor Commagene, valt niet exact te reconstrueren, inmiddels een meer dan bekend gegeven ten aanzien van de geschiedenis van dit kleine koninkrijk. De enige directe link die we in feite hebben voor deze vroege periode,

¹⁷⁸ Zie over de gewoonte van hellenistische koningen om hun stamboom te verfraaien met goddelijke en illustere staatslieden: Scheer, T., 'The past in a Hellenistic present: myth and local tradition' in Erskine, *Companion*, 216-26. Deze stambomen komen verder aan bod in het volgende hoofdstuk 'Koningschap' § 3.1.

¹⁷⁹ Geschiedenis der latere Seleuciden: Sartre, *Middle East*, 31-53; Ehling, K., *Untersuchungen zur Geschichte der späten Seleukiden (164-63 v. Chr.)* (Stuttgart, 2008), 111 ff.

¹⁸⁰ Zie voor de lokale elites en onderkoningen: Kobes, J., "Kleine Könige". *Untersuchungen zu den Lokaldynasten im hellenistischen Kleinasien (323-188 v. Chr.)* (St. Katharinen, 1996).

¹⁸¹ Voor de 'constitutionele' tradities van de nieuwe monarchieën, zie: Bilde, P. *et al.*, 'Introduction' in Bilde *et al.*, *Aspects of Hellenistic kingship*, 9-14 op 10-1.

is één enkel bericht bij de geschiedschrijver Diodorus Siculus.¹⁸² Zonder al te veel context tekent Diodorus op, dat in het jaar 163 een Seleucidische stadhouder genaamd Ptolemaios in Commagene de macht greep.¹⁸³ Deze Ptolemaios zou deze machtsovername in zekere zin met toestemming der Seleuciden hebben gepleegd, omdat zij het te druk met andere zaken hadden.

Afgezien dus van deze opmerkingen bij Diodorus, worden het bestaan en de acties van deze Ptolemaios bij geen enkele andere auteur geattesteerd of duidelijk gemaakt, noch hoe zijn positie er nu precies uitzag noch waar hij vandaan kwam. Echter, we hebben het geluk dat de Commageense bronnen ditmaal enig uitsluitsel geven: twee inscripties van koning Antiochos I noemen hem namelijk. In deze inscripties voert Antiochos Ptolemaios op als een van zijn voorvaderen en noemt Antiochos hem zelfs de eerste zelfstandige koning van Commagene.¹⁸⁴ Hier valt zeker wat op af te dingen, zoals ook behandeld zal worden in hoofdstuk Drie ‘Koningschap’, waar nader wordt ingegaan op Antiochos’ eigen herschrijven van zijn verleden. Maar het is hier op zijn plaats om vast enige kanttekeningen bij deze genealogische constructie te plaatsen.

Zoals gezegd, vallen er geen andere historische passages aan te halen, waarin iets wordt verteld over het proces van verzelfstandiging van Commagene en de rol die deze Ptolemaios daarin gespeeld zou hebben. Ook zijn er geen bewijzen te vinden in de vorm van huwelijksverbindingen, munten of andere materiële overblijfselen, die Ptolemaios’ existentie kunnen verduidelijken of zelfs maar bevestigen.¹⁸⁵ Nu is echter al lange tijd in het wetenschappelijk onderzoek aangenomen, dat deze man van de Orontiden afstamde en echt de eerste koning van Commagene was, puur en alleen omdat Antiochos hem zo betitelt.¹⁸⁶

Het probleem in die datering van Ptolemaios zit in het geloven van de voorvadergalerij op Nemrud Dağ als historisch betrouwbaar document. In de oudheid was het zeker niet ongebruikelijk om genealogieën zelf te construeren en in het bijzonder niet ten tijde van

¹⁸² Meestal kortweg aangeduid als Diodorus. Hij schreef in de eerste eeuw voor Christus een lang geschiedeniswerk in 40 boeken, vaak aangeduid als *Bibliothèkè* (‘Compilatie’). Omdat Diodorus zijn informatie van verschillende auteurs en bronnen haalde, is het soms moeilijk na te gaan, wat zijn bronnen waren voor een bepaalde passage. Bij de passage over Ptolemaios is dit ook het geval: Sullivan, R.D., ‘The dynasty of Commagene’ in *ANRW II*, 8 (1977), 732-98 op 744. Zie voor meer informatie over Diodorus: Sacks, K.S., *Diodorus Siculus and the first century* (Princeton, 1990).

¹⁸³ D.S. 31.19a.

¹⁸⁴ Een inscriptie in Arsameia aan de Eufraat (Gerger), namelijk onder een rotsreliëf van Samos dat Antiochos heeft laten aanbrengen. Zie voor dit *hierothesion* en deze inscriptie: § 1.1.2.1 en Waldmann, *Kulturreformen*, 141. De andere Commageense bron waarin de naam van Ptolemaios voorkomt, betreft een inscriptie op een voorvaderstèle op Nemrud Dağ. Zie hiervoor Sanders, *Nemrud Dağı* Vol. 1, 271-2. Deze inscriptie, die op de achterkant van de stèle met de 13e Perzische voorvader staat, is zwaar beschadigd. Ook de naam ‘Ptolemaios’ zelf in regel 10 is grotendeels aangevuld: [Βασιλέα Πτολεμ] αἰον τ [όν] (‘koning Ptolemaios, zoon van’). Toch is de voornoemde lezing geaccepteerd; Facella, *Dinastia*, 199-205.

¹⁸⁵ Zie Appendix II figuur 19 voor een overzicht van alle huwelijksverbindingen van de Commageense dynastie.

¹⁸⁶ Deze these dat Ptolemaios een afstammeling der Orontiden en eerste koning van Commagene zou zijn, wordt door veel onderzoekers aangehangen, bijvoorbeeld: Honigmann, ‘Kommagene’, 983-4; Sullivan, R.D., ‘Die Stellung der kommagenischen Königsdynastie in den Herrscherfamilien der hellenistischen Staatenwelt’ in *AW 6* (1975), 31-41 op 31 (de door Sullivan genoemde muntslag is tot nog toe niet bewezen); Sullivan, ‘Dynasty’, 739-48; Messerschmidt, W., ‘Die Ahnengalerie des Antiochos I. von Kommagene’ in Wagner, *Gottkönige*, 37-43; Jacobs, ‘Galerien’, 75-88.

het hellenisme.¹⁸⁷ Zonder al te veel op het volgende hoofdstuk vooruit te willen lopen, valt hier door deze *invented tradition* een belangrijk aspect van Antiochos' koningschap in het oog, namelijk zijn legitimering van zijn eigen heerschappij.¹⁸⁸ Dit is geheel in de traditie van hellenistisch koningschap.¹⁸⁹ Het gaat er dan ook niet om deze Ptolemaios en de Orontiden terzijde te schuiven, maar het is wel zaak enige voorzichtigheid te betrachten in het duiden van deze voorvaderen en waar mogelijk getuigenissen van derden in deze geschiedenis te betrekken, zoals gelukkig weer mogelijk is zodra de Romeinen de macht van de hellenistische staten voorgoed overnamen, zoals behandeld in de volgende paragraaf.

2.1.5 Romeins tijdperk

De beschrijving van Commagene in de hellenistische periode gaat eigenlijk naadloos over in Commagene's geschiedenis onder Romeinse overheersing. Deze paragraaf behandelt het centrale gedeelte in de geschiedenis en de geografie van Commagene. Hier komen vier punten aan bod. Ten eerste Rome's positie in het Oosten (§ 2.1.5.1), ten tweede de tweede en vroege eerste eeuw voor Christus (§ 2.1.5.2), ten derde de regeerperiode van Antiochos I (§ 2.1.5.3) en ten vierde de periode van de Commageense koningen na Antiochos (§ 2.1.5.4). Om Commagene's veranderde positie in het nieuwe machtsveld goed te kunnen plaatsen, een proces dat zij deelde met andere rijken zoals Bithynia, Cappadocia en Judea, onderzoeken we kort het eerste punt, de relatie tussen de koninkrijken en de nieuwe heerser.

2.1.5.1 Rome in het Oosten en de cliëntstaten

Toen Rome vanaf de derde eeuw haar territorium begon uit te breiden, kwam zij monarchieën tegen op haar pad, de grotere rijken. Maar naarmate deze rijken aan macht inleverden, vielen vooral het Ptolemeën- en Seleucidenrijk in kleinere rijkjes uiteen. Bijna alle latere Romeinse provincies, zeker in het Oosten, waren voorheen koninkrijken. Lange tijd bleven deze rijken onder Romeinse heerschappij bestaan in een relatie die een mengeling was tussen onderwerping, diplomatie en 'vriendschap'. Rome had deze rijken niet alleen nodig voor

¹⁸⁷ Ook voor de aanvang het hellenisme was een goede afkomst van belang, maar met Alexander brak een nieuwe periode van verheugde genealogische interesse aan. Zie hierover onder andere: Hintzen-Bohlen, B., *Herrscherrepräsentation im Hellenismus* (Keulen, 1992); Scheer, 'Hellenistic present', 216-26. Meer hierover, zoals gezegd, in hoofdstuk Drie 'Koningschap'.

¹⁸⁸ *Invented tradition* als concept: Hobsbawm, E. en T. Ranger (eds.), *The invention of tradition* (Cambridge, 1983). Slechts ten dele is het veilig de door Antiochos geconstrueerde stamboom te betitelen als *invented tradition*, alleen al omdat zo moeilijk is vast te stellen hoe Commagene's geschiedenis er feitelijk uit heeft gezien de eerste drie eeuwen voor Christus. Ook zijn er inmiddels kanttekeningen geplaatst bij dit concept, zoals door Sahlins, M., 'Two or three things I know about culture' in *JRAI* 5 (1999), 399-421 (voor deze verwijzing dank ik Peter Berger).

¹⁸⁹ Herz, P., 'Hellenistische Könige. Zwischen griechischen Vorstellungen vom Königtum und Vorstellungen ihrer einheimischen Untertanen' in Small, A. (ed.), *Subject and ruler. The cult of the ruling power in classical antiquity* (Ann Arbor, 1996), 27-40 op 28-9; Eckstein, A.M., 'Hellenistic monarchy in theory and practice' in Balot, R.K. (ed.), *A companion to Greek and Roman political thought* (Chichester, 2009), 247-65 op 249-50.

mankrachten voor de legioenen, ook zou zij het zeker als imperium niet zo lang hebben overleefd als alle koningen tot vijanden waren geworden.¹⁹⁰ Daarnaast gebruikte Rome deze staten zeker aan de grens langs de Eufraat als bufferzone voor hun grootste vijand, de Parthen.¹⁹¹

Omgekeerd waren de vorsten afhankelijk van Romeinse republikeinse machthebbers, zoals Pompeius de Grote en Sulla (en later de Romeinse keizer) voor de goedkeuring van hun heerschappij en de bestendiging daarvan.¹⁹² Wat Rome met de ene hand gaf, kon zij de volgende dag met de andere weer terugnemen, zoals zeker ook de Commageense dynastie zou ondervinden, maar ook bijvoorbeeld het vorstenhuis van Judea.¹⁹³ Dit systeem van cliënt koningen heeft vanaf het begin van Rome's bemoeienis in het Oosten tot in de regeertijd van Caracalla in de derde eeuw na Christus geduurd.

Tot slot is het goed hier te realiseren, dat niet alleen Rome deze politiek hanteerde, maar dat ook in Iran de Parthische en Sassanidische dynastieën een soortgelijk systeem van 'cliëntschap' en 'vriendschap' exploiteerden ten behoeve van in feite hetzelfde doel: een buffer vormen voor staatsvijand nummer één, de Romeinen. Zeker in het westen van hun imperium vormden rijkjes als Hira, Characene, Adiabene en Hatra dezelfde drempel die de Romeinen trachtten op te werpen aan de westkant van de Eufraat. Ironisch genoeg, waren Armenia én Commagene het onderwerp van deze internationale touwtrekkerij: zowel het Romeinse als ook het Parthische rijk probeerden deze gebieden te controleren met tactieken variërend van politieke huwelijken, gebiedsuitbreiding als bonus voor trouw tot inlijving en oorlogsverklaringen als bestraffing voor openlijke allianties met de concurrerende partij.¹⁹⁴ Vanaf de komst van de Romeinen in de regio van de Eufraat, zien we in ieder geval dat Commagene weliswaar een tijdlang heeft gefunctioneerd als zelfstandig koninkrijk, maar in

¹⁹⁰ Zeer bekend op dit terrein van de 'friendly king' is de studie van Braund, D., *Rome and the friendly king. The character of the client kingship* (Londen, Canberra en New York, 1984). Verder: Ball, *Rome*, 30 ff.

¹⁹¹ In de meeste studies is men het erover eens, dat de Romeinen de Eufraat vanaf de eerste eeuw voor Christus beschouwden als de grens tussen het Romeinse en het Parthische rijk en in deze studie naar Commagene sluit ik mij bij deze visie aan. Als antieke bron ter ondersteuning kan hier Str. 16.1.28 worden geciteerd: 'De Euphrates en het land aan de overzijde vormen de grens van het Parthische rijk. Maar de Romeinen beheersen deze zijde (van de rivier)'. Een kort en goed overzicht van de moderne voor- en tegenstanders van deze visie geeft Speidel, *Roman rule*, 87, ook noten 6-8.

¹⁹² Ook Pompeius stilerde een groot deel van zijn image (waaronder zeer openlijk via zijn naam) naar het lichtend voorbeeld van Alexander. Hij bediende zich daarmee ironisch genoeg van dezelfde tactiek ten behoeve van machts-legitimering als de lokale heersers wiens macht hij kwam afnemen of verminderen: Courier, C., 'Les surnoms orientaux de Pompée dans la correspondance de Cicéron' in *Latomus* 68 (2009), 599-620. In zijn opmars incorporeerde Pompeius Pontus, Armenia (en daarmee Commagene), Cappadocia, Paphlagonia, Media, Colchis, de Iberiërs, Albaniërs, Syria, Cilicia, Mesopotamië, Phoenicia, Palestina, Judea, Arabia en elimineerde de piraterij die de Middellandse zee en daarmee het Romeins Imperium teisterde. Bekende antieke bronnen voor deze schier onstuitbare opmars vormen Plut. *Pomp.* 33 en App. *Mith.* 11. Zie verder voor een kort goed overzicht: Ball, *Rome*, 10-2. Voor Pompeius als veldheer: Christ, K., *Pompeius, der Feldherr Roms: eine Biographie* (München, 2004); Heller, C., *Sic transit gloria mundi: Das Bild von Pompeius Magnus im Bürgerkrieg: Verzerrung, Stilisierung-Historische Realität* (St. Katharinen, 2006).

¹⁹³ Braund, *Friendly king*, 24ff.

¹⁹⁴ Zie: Sullivan, R.D., 'Papyri reflecting the eastern dynastic network' in *ANWR* II, 8 (1977), 908-38 op 910; Ball, *Rome*, 31.

het licht van bovenstaande is het goed om te beseffen, dat deze zelfstandigheid uiterst relatief was.

2.1.5.2 Tussen Ptolemaios en Antiochos I

De tijd die ligt rond de zestiger jaren van de tweede eeuw blijft dus verregaand onduidelijk. De komende zeventig jaar zijn eveneens moeilijk te traceren, ook in maatschappelijk en economisch gebied. Wat we wel weten, zijn de namen van de eerste Commageense koningen (zie figuur 16). Deze vinden we niet alleen in de voorvadergalerij op Nemrud Dağ, maar ze worden ook bevestigd door enige munten.¹⁹⁵

Rond 130 begon de heerschappij van Samos II, die duurde tot ongeveer 96. Evenals deze Samos II, wordt ook de volgende koning Mithradates I Kallinikos niet door antieke auteurs genoemd. Naast munten getuigt dus alleen en vooral zijn zoon Antiochos I van hun existentie. We weten wel dat Mithradates trouwde met Laodike, dochter van de Seleucidische koning Antiochos VIII Gryphos (125-96).¹⁹⁶ Dit huwelijk moet een versteviging van Mithradates' positie als vorst hebben betekend, maar het heeft in ieder geval een band gesmeed met een van de grotere dynastieën van die tijd. Tijdens Mithradates' heerschappij dicteerde Tigranes de Grote van Armenia, die zichzelf profileerde als opvolger van het grote Seleucidenrijk, de machtsverhoudingen in de regio en was hij ook de 'leenheer' van Mithradates.¹⁹⁷

2.1.5.3 De regeerperiode van Antiochos I

Zoals al is aangestipt in § 2.1.5.1, betekenden de veldtochten van Pompeius voor grote delen van Anatolia en verder, sterke omwentelingen in de machtsverhoudingen en zo ook voor Commagene. In het jaar 69 kwam in Commagene een nieuwe heerser op de troon die zich zou opwerken tot de meest bekende en belangrijkste telg uit de Commageense dynastie: Antiochos I. In het begin van zijn regeertijd had hij nog geen goede hand in het kiezen van de juiste alliantie, want hij sloot zich bij Armenia aan tegen Rome, wellicht nog als gevolg van

¹⁹⁵ In moderne tijd zijn deze munten verzameld en becommentarieerd in een Turkse dissertatie: Taşyürek, O.A., *Eski Kommagene (Antiek Commagene)* (Istanbul, 1973). Voor een kort overzicht zie: Taşyürek, O.A., 'Die Münzprägung der Könige von Kommagene' in *AW* 6 (1975), 42-3. Vroegere verzameling bood Babelon, E., *Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène* (Parijs, 1890- herdruk 1971).

¹⁹⁶ *IGLS* 1; *OGIS* 383. Sullivan, 'Dynasty', 753-9; Grainger, J.D., *A Seleukid prosopography and gazetteer* (Leiden, 1997), 48.

¹⁹⁷ Tigranes II de Grote van Armenia (95-55): Garsoïan, N., 'The emergence of Armenia' in Hovannisian, R.G. (ed.), *Armenian people from ancient to modern times* (New York, 2004), 37-62 op 52-60; Facella, *Dinastia*, 183 (Armeense tiara), 194-5, 217-9 (met uitgebreid literatuuroverzicht in noot 76). De belangrijkste Grieks-Romeinse antieke bronnen voor deze Armeense koning zijn Str. 11, App. *Mith.* en Plu. *Luc.* Over deze vorst en zijn interactie met het Romeinse rijk is ook een belangrijke bron van Armeense kant bekend, wat een uitzondering is voor veel van Rome's geschiedenis: de geschiedschrijver Moses Khorenatsi bericht over deze periode vanuit Armeens perspectief. Zijn bronnen waren divers: Griekse en Syrische geschiedenissen, Armeens en Iraanse werken en mythen: Russell, J., 'The formation of the Armenian nation' in Hovannisian, *Armenian people*, 19-36 op 33.

de politieke erfenis van zijn vader Mithradates I Kallinikos. Lucullus en Pompeius versloegen echter in 69 Tigranes de Grote van Armenia. Hiermee kwam Commagene *de iure* onder Romeins bevel te staan.¹⁹⁸ Antiochos leek nog weinig te hebben geleerd van deze nederlaag want hetzelfde scenario herhaalde zich nog eens in 66. Rome's belang in Commagene als strategische buffer woog echter kennelijk zwaarder dan Antiochos' kwakkelend politiek instinct, want op het vorstencongres van 64 breidde Pompeius het territorium van Commagene zelfs uit met Zeugma, een belangrijke oversteekplaats van de Eufraat.¹⁹⁹

Naast het economische gewin dat dit bood, betekende Zeugma als hellenistische polis ook een toevoeging in sociaal opzicht. De exacte omvang van het rijk rond deze tijd kan helaas niet gegeven worden, alleen een benadering (zie figuur 17).²⁰⁰ Zoals gezegd, blijft het de vraag, hoeveel bewegingsvrijheid koning Antiochos werkelijk had als zelfstandig vorst. In 59 verkreeg hij het recht tot de *toga praetexta* en officiële erkenning als bevriende koning.²⁰¹ In 51 betoonde Antiochos zich een goede cliëntvorst door de Romeinen te waarschuwen dat de Parthen aan een invasie bezig waren.²⁰² Zijn land werd door de Romeinen, ook later, vaak gebruikt als uitvalbasis voor campagnes oostwaarts.

Uit het einde van Antiochos' regeertijd is nog een episode bekend, waarin zijn soms moeizame relatie met de Romeinen tot uitdrukking komt. De Romeinse generaal Ventidius Bassus overwon de Parthische prins Pakoros in Cyrene in het jaar 38.²⁰³ Antiochos nam toen

¹⁹⁸ De geschiedschrijver Dio Cassius (vaak ook aangeduid als Cassius Dio) uit de tweede eeuw na Christus vermeldt de overwinning van Lucullus en Pompeius op Tigranes II. Van zijn lange werk over de Romeinse geschiedenis in 80 boeken zijn niet alle delen bewaard gebleven. In boek 36 staat de meeste informatie over de Romeinse overwinningen op Tigranes. Zie ook: Sartre, *Middle East*, 31-53.

¹⁹⁹ Over dit vorstencongres is helaas weinig bekend. In het licht van machtslegitimering en de verschillende uitdrukkingvormen hiervoor, zoals o.a. titulatuur en het belang dat zowel de Romeinen c.q. Pompeius als ook hellenistische vorsten daaraan hechten, is het aardig hier op te merken dat Pompeius aan Tigranes van Armenia zijn (zelfbenoemde) titel van 'koning der koningen' (een oud Perzisch gebruik) ontnam, maar hierover later meer in hoofdstuk Drie 'Koningschap' § 3.3.2.1. Voor antieke bronnen en moderne literatuur, zie: Speidel, 'Roman rule', 88; Wagner, J., 'Die Römer am Euphrat' in *AW* 6 (1975), 68-82 op 72; Wagner, J., 'Die Römer an Euphrat und Tigris' (*AW* 16, speciale editie 1985). Zeugma als stad en oversteekplaats: Kennedy, D., (ed.), *The twin towns of Zeugma on the Euphrates. Rescue work and historical studies* (Portsmouth RI, 1998); Comfort, A., en R. Ergeç, 'Following the Euphrates in antiquity. North-south routes around Zeugma' in *AnatSt* 51 (2001), 19-50; Facella, *Dinastia*, 39-41; Kilndjian, S., 'De Zeugma à Mélitène. Quelques passages sur l'Euphrate, du Ier siècle av. J.-C. au Ier siècle apr. J.-C.' in Bru, H., F. Kirbihler en S. Lebreton (eds.), *L'Asie Mineure dans l'Antiquité. Échanges, populations et territoires* (Rennes, 2009), 181-204.

²⁰⁰ Enige onderzoeken op dit gebied zijn te vinden bij: French, D.H., 'Commagene: Territorial definition' in *AMS* 3 (1991), 11-9. Zie verder Facella, *Dinastia*, 51-71 ('Contesto geografico e definizione territoriale').

²⁰¹ Cic. *Q. fr.* 2.10.2. De *toga praetexta* was een toga van Romeinse magistraten. De toekenning ervan aan buitenlandse vorsten was dus zeker eervol, maar niet uitzonderlijk. Koning Syphax en koning Manissa van Numidia ontvingen deze in 210 en 203-200, evenals koning Ptolemaios van Mauretania in 24 n. Chr. Zie: Braund, *Friendly king*, 28, 42-3; Edmondson, J., 'Public dress and social control in late Republican and Imperial Rome' in Edmondson, J. en A. Keith (eds.), *Roman dress and the fabrics of Roman culture* (Toronto, 2008), 21-46 op 25-6.

²⁰² Antiochos meldde dit bij Cicero, die toen gouverneur van Cilicia was. De politieke 'loyaliteitsspaagaat' die Commagense koningen gedwongen waren te maken, komt indirect toch goed tot uitdrukking in de wantrouwende reactie van Cicero op deze berichten: '*cum essent nonnulli, qui ei regi minorem fidem habendam putarent*' (Cic. *Fam.* 15.1). Hierover: Facella, 'Φιλορώμαιος καὶ Φιλέλλην', 95ff. Voor een uitgebreid overzicht van Antiochos' connecties met de Romeinen, zie: Facella, *Dinastia*, 225-50.

²⁰³ Liv. *Epit.* 127; Plut. *Ant.* 34; D.C. 48.39-41.

de vluchtende Parthische soldaten op en weigerde ze aan de Romeinen uit te leveren. Antonius wees het door Antiochos aangeboden boetegeld van 1000 talenten af en vroeg Antiochos om een hogere financiële bijdrage aan de geplande veldtocht tegen de Parthen. Daarnaast was Antonius van plan Antiochos af te zetten ten gunste van ene Alexander, die zich in Antonius' leger bevond. Een belegering van de hoofdstad Samosata volgde, maar werd door Antiochos weerstaan, wat opmerkelijk is. Verdere oorlogsactiviteiten in Parthia, Syria en Jeruzalem zullen Antonius' slagkracht ongetwijfeld beperkt hebben. Antiochos kwam er uiteindelijk met een afkoopsom van slechts 300 talenten vanaf.²⁰⁴

We kunnen er gevoelig vanuit gaan, dat Antiochos een vorst was, wiens zelfstandigheid en loyaliteit een sterke fluctuatie kende tot het einde van zijn leven en regeertijd. Wanneer die regeringsperiode exact eindigde, weten we niet met zekerheid. Het staat in ieder geval vast, dat zijn zoon Mithradates II tegen het einde van Antiochos' leven enige tijd als mederegent is opgetreden. Rond 36 moet zijn regeertijd zijn opgehouden. In het jaar 31 zat Mithradates II in ieder geval op de troon.²⁰⁵

Zoals al eerder is aangegeven, kunnen we over het land ten tijde van Antiochos helaas weinig zeggen. Noch op economisch noch op sociaal gebied is er veel bekend. Het merendeel van de bevolking zal van de landbouw hebben geleefd. Een deel van Commagene's rijkdom is wellicht afkomstig geweest uit tolheffingen, maar ook daarover is nauwelijks tot geen bronmateriaal voorradig op het moment. Tot slot is wel bekend, dat er ijzererts gewonnen werd.²⁰⁶ Dit brengt ons bij de laatste paragraaf over Commagene's geschiedenis. Hierin zullen kort de machthebbers na Antiochos worden besproken.

2.1.5.4 Na Antiochos I tot en met Philopappos

Terwijl Commagene onder Antiochos een relatieve onafhankelijkheid kende, werd het land onder zijn opvolger en zoon Mithradates II (circa 36-20) steeds duidelijker cliëntkoning van de Romeinen. In de slag bij Actium koos de Commageense vorst de verkeerde partij als leider van het Commageense contingent aan de zijde van Marcus Antonius. Dit moest Mithradates later met het verlies van Zeugma en waarschijnlijk ook Doliche bekopen.²⁰⁷

Het wedervaren onder de volgende twee koningen Mithradates III (20-12) en Antiochos III (12 v. Chr.- 17 n. Chr.) is helaas slecht overleverd. Toen Antiochos III in 17 na Christus

²⁰⁴ Jos. *AJ.* 14.439-47.

²⁰⁵ Plu. *Ant.* 61.2. Zie ook Facella, *Dinastia*, 249-50.

²⁰⁶ Roesch, K., 'Kommagene - das Land «ubi ferrum nascitur»' in *AW* 4 (1975), 15-7; Mannzmann, A., 'Herrschaft unter dem Aspekt königlicher Machtpolitik. Zu den Inschriften Antiochos I. von Kommagene' in Şahin, S., E. Schwertheim en J. Wagner (eds.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens. Festschrift für F. K. Dörner* Vol. 2 (Leiden, 1978), 565-94 op 582 noot 35.

²⁰⁷ D.C. 55.8.1; 59.24.1.

stierf, werd Commagene onder Germanicus bij de provincie Syria ondergebracht.²⁰⁸ In het jaar 38 plaatste keizer Caligula zijn jeugdvriend Antiochos IV, die in Rome opgegroeid was, weer op de Commageense troon. Caligula zou hem zelfs geld van de dynastie hebben teruggeven, dat door de Romeinen in beslag was genomen.²⁰⁹ Ook hier geldt weer, dat de optimistische constatering van sommige historici dat Commagene hiermee weer enige tijd ‘zelfstandigheid’ had verworven, geen terechte analyse van de situatie is.²¹⁰ Bovendien duurde Antiochos’ vreugde maar kort, want vrij spoedig daarna ontnam dezelfde Caligula hem zijn troon weer.

De opvolger van Caligula, keizer Claudius, draaide vele beslissingen van zijn voorganger terug, waaronder diegene omtrent Commagene. Claudius installeerde Antiochos IV weer in het jaar 41, direct in het jaar van de moord op Caligula. Exact hetzelfde scenario speelde zich overigens ook in Judea af met koning Agrippa, die ook door Claudius opnieuw werd geïnstalleerd.²¹¹ Dus, in een tijdsbestek van enkele jaren was Antiochos IV overduidelijk als een pion heen en weer geschoven en tweemaal als koning geïnstalleerd. Ook moet hij Romeins burger zijn geweest, gezien zijn volledige naam, C. Iulius Antiochus Epiphanes.

Voor de rest van zijn regeerperiode heerste Antiochos IV in Commagene als een trouwe cliënt koning, tot het rijk in 72 voorgoed in het Romeinse rijk werd ingelijfd onder keizer Vespasianus.²¹² Twee legioenen werden toen in Samosata en Zeugma gestationeerd en controleerden de regio van 72 tot 305. De Commageense dynastie werd door Vespasianus gedwongen naar Rome verplaatst en in het keizerlijke hof geïntegreerd. Iulia Balbilla, een kleindochter van koning Antiochos IV en haar broer C. Iulius Antiochos, met de bijnaam Philopappos, zijn de laatste bekende nazaten van het Commageense koningshuis.²¹³

Na deze geschiedenis van Commagene, zullen we in het tweede deel van dit hoofdstuk de geschiedenis van het onderzoek naar Commagene bespreken, de *status quaestionis*.

²⁰⁸ Over Antiochos III, zie: Fleischer, R., ‘Augustusporträt und Klientkönig. Ein Bildnis des Antiochos III. von Kommagene’ in Kreikenbom, D. et al., *Augustus – Der Blick von außen. Die Wahrnehmung des Kaisers in den Provinzen des Reiches und in den Nachbarstaaten* (Wiebaden, 2008), 321-34.

²⁰⁹ Aldus Suetonius (*Cal.* 16. 3-4). Zie ook: Barrett, A.A., ‘Claudius, Gaius and the client kings’ in *CQ* 40 (1990), 284-6; Wardle, D., ‘Caligula and the client kings’ in *CQ* 42 (1992), 437-43. Vanaf de tweede eeuw voor Christus is het een bekend gegeven, dat koningen hun zonen voor langere of kortere tijd naar Rome stuurden voor hun ‘educatie’. Dit was geen geheel vrijwillig proces maar een door Rome afgedwongen ‘gijzeling’. Dit zien we gebeuren bij onder andere de vorstenhuizen van Cappadocia, Epirus, Bithynia, Pergamon en Judea (Herodes zond over de jaren acht zonen naar Rome). Dit diende uiteraard niet alleen om kennis op te doen, maar zeker ook om de banden met Rome te versterken en zo hun positie als monarchie helpen veilig te stellen: Braund, *Friendly king*, 9-21. Zie voor deze ‘gijzelingen’ ook hoofdstuk Drie ‘Koningschap’ § 3.5.3.2.

²¹⁰ Bijvoorbeeld: Honigmann, ‘Kommagene’.

²¹¹ Speidel, *Roman rule*, 5-6. Voor de huwelijken van de laatste Commageense vorsten, zie: Appendix II figuur 19.

²¹² Speidel, *Roman rule*, 6, 16 ff.

²¹³ Iulia Balbilla: Sullivan, *Stellung*, 39; Spawforth, A.J.S., ‘Balbilla, the Euryclids and memorials for a Greek magnate’ in *ABSA* 73 (1978), 249-60; Plant, I.M., ‘Julia Balbilla’ in Plant, I.M. (ed.), *Women writers of ancient Greece and Rome. An anthology* (Norman OK, 2004), 151-4. Philopappos: Kleiner, *Monument*, 9-36; Braund, *Friendly king*, 23, 42-3, 152-3; Facella, *Dinastia*, 338-58.

2.2 Historiografie van Commageens onderzoek

Dit tweede deel, § 2.2, bestaat uit een historiografie van het onderzoek naar Commagene aan de hand van epigrafisch en archeologisch materiaal. In deze *status quaestionis* zullen we inzoomen op Commagene zelf: wat en wanneer is er ontdekt en onderzocht? In de onderzoeksgeschiedenis van Commagene kan men vijf periodes onderscheiden.²¹⁴ Deze zullen hieronder in vijf delen worden behandeld. Ten eerste, de fase vanaf de oudheid tot aan de wetenschappelijke herontdekking (§ 2.2.1), ten tweede deze moderne herontdekking (§ 2.2.2), ten derde 18e/19e eeuw (§ 2.2.3), ten vierde de periode na de Tweede Wereldoorlog (§ 2.2.4) en ten vijfde de nieuwste ontwikkelingen (§ 2.2.5). Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een kort resumé.

2.2.1 Eerste fase

De eerste fase van de onderzoeksgeschiedenis van Commagene, de tijd vanaf het einde der oudheid tot aan de wetenschappelijke herontdekking, is een ‘nevelige’ periode, waarin eigenlijk nauwelijks sprake is van gericht onderzoek. Het was de tijd, waarin het land als koninkrijk niet meer bestond en de actieve kennis over de voormalige monarchie ten dele langzaam uit het collectieve gedachtegoed en de literatuur verdween. Nieuwe volkeren zoals de Mammelukken en de Osmanen namen de heerschappij over in de regio.²¹⁵ In het begin van dit tijdsvak passen de epigrammen van Gregorius van Nazianzus uit de vierde eeuw en later de opmerkingen van Zonaras. Gregorius beklagde zich in een van zijn epigrammen over de vernietiging van monumenten in zijn eigen tijd, waarbij hij vermoedelijk, onder andere, op de Nemrud Dağ doelde.²¹⁶

In deze bronnenarme eeuwen duikt Commagene dan weer voorzichtig op in de 17^e eeuw in geschriften zoals van een Veronese kardinaal genaamd Enrico Noris (1631-1704). Deze kardinaal gaf in 1689 een boek uit over Syria ten tijde van de Macedonische overheersing, waarin Commagene zijdelings wordt genoemd.²¹⁷ Ook het ostentatieve grafmonument

²¹⁴ Voor een zeer uitgebreid overzicht van de Commageense onderzoeksgeschiedenis, zie: Facella, *Dinastia*, 17-49. In deze paragraaf ga ik alleen in op de hoofdlijnen van deze onderzoeksgeschiedenis en licht ik er enkele saillante representatieve voorbeelden uit.

²¹⁵ Voor de geschiedenis van het land na de oudheid, zie: Hellenkemper, H., ‘Kommagene im Mittelalter’ in Wagner, *Gottkönige*, 115-21.

²¹⁶ Zonaras was een Byzantijnse historicus uit de twaalfde eeuw. Zonar., *Epit. Hist.* 10,26. Zie ook: Petzl, G., ‘Die Epigramme des Gregor von Nazianz und das Hierosolymitische Königtum des kommagenischen Königs Antiochos I.’ in *EA* 10 (1987), 117-29; Berger, A., s.v. ‘Zonaras, Ioannes’ in *NP* 12.2 (2002), 831-2.

²¹⁷ Lange tijd gold het lexicon van Zedler, J.H., *Großes Universallexicon*, Vol. 6 (Halle en Leipzig, 1733) ten onrechte als de eerste plek, waar Commagene weer in de literatuur terug te vinden was, maar dankzij het uitgebreide onderzoek van Facella is deze vroege fase nu beter in beeld. Seguin, P., *Selecta numismata antiqua, ex museo Petri Seguni* (Parijs, 1665) is het eerste moderne boek dat Commagene noemt.

van Philopappos te Athene trok de aandacht van reizigers in de Renaissance en kwam dientengevolge her en der in reisverslagen terecht.²¹⁸

2.2.2 De moderne herontdekking

De volgende fase begint met een toevalstreffer en wordt gekenmerkt door een voorzichtige herontdekking door West-Europa. In de 19^e eeuw kreeg de Pruisische kapitein Helmuth von Moltke, als militair adviseur in dienst van het Turkse leger, in het verloop van de oorlog tussen Turkije en Egypte, de opdracht het gebied en de belangrijkste passages over de Tauros in kaart te brengen.²¹⁹ Na vier jaar onderzoek publiceerde Von Moltke in 1839 een boek, waarin hij onder ook melding maakte van de archeologische monumenten die hij letterlijk op zijn pad was tegengekomen tijdens zijn militaire expeditie. Een van de monumenten die Von Moltke ontdekte, was de Griekse rotsinscriptie van Antiochos I te Arsameia aan de Eufraat (Gerger), terwijl de Nemrud Dağ, die vanuit Gerger te zien is, hem ontgaan was.²²⁰ Ook de zendeling Ainsworth, die Commagene in 1841 bezocht en eveneens over Gerger berichtte, zag het belangrijkste monument over het hoofd.²²¹

De volgende vondst is van epigrafische aard. Waddington kopieerde in 1862 bij Hyde Clarke te Smyrna een beschreven basis voor een beeld, een eredecreet voor koning Antiochos I, dat in Ephese gevonden was.²²² Aan het einde van deze fase schreef Theodor Mommsen in 1876 een studie over de dynastie van Commagene. Zijn bronnenmateriaal was overwegend literair van aard, op een aantal munten en twee inscripties na.²²³

2.2.3 Humann, Puchstein en hun opvolgers

De derde fase van het onderzoek naar Commagene en haar heerserscultus begon in 1881 en had als uitgangspunt de ontdekking van het belangrijkste monument van het rijk, de Nemrud Dağ, en daarnaast het eerste echte omvangrijke archeologische en epigrafische veldwerk van

²¹⁸ Facella, *Dinastia*, 21ff.

²¹⁹ De oorlog tussen Egypte en Turkije had als aanleiding de macht over Syria. Von Moltke was in die dagen nog een jonge kapitein en zou later tot generaal benoemd worden. Over Von Moltke en zijn rol in de oorlog tussen Turkije en Egypte in de jaren 30 van de 19^e eeuw, zie: McGregor, A.J., *A military history of modern Egypt. From the Ottoman conquest to the Ramadan war* (Westport CT, 2006), 115ff.

²²⁰ Moltke, H. von, *Briefe über Zustände und Begebenheiten aus der Türkei aus den Jahren 1835-1839* (Berlijn, 1841 nieuwe druk 1979), 225-9.

²²¹ Ainsworth, W.F., *Travels and researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia* (Londen, 1842). Hij publiceerde ook een verslag van zijn reis: Ainsworth, W.F., 'Notes on a journey from Kaisariyah to Birehjik' in *JRGS* 10 (1840), 311-4. Wat betreft de verklaring, vertaling of herkomst van de inscriptie die Ainsworth te Gerger zag, moet niet al te veel fiducia aan zijn oordeel worden gehecht, gezien zijn opmerking over deze tekst: "a long inscription in Byzantine Greek letters" (Ainsworth, 'Notes', 329).

²²² Bas, Ph. Le en W.H. Waddington, *Inscriptions Greques et Latines recueillies en Asie Mineure*, Vol. 2 (Parijs, 1870, herdruk 1972), nr. 136^d = *IGL*.

²²³ Mommsen, Th., 'Die Dynastie von Kommagene' in *AM* 1 (1876), 27-39 = *Schriften* IV (1906), 81-91.

Humann en Puchstein. Op dit baanbrekende werk volgde een grote groep aan wetenschappers, die zich op verschillende tot dan toe ononderzochte aspecten van het voormalige hellenistische koninkrijk stortten.

Ironisch genoeg werden in 1881 de eerste berichten van de ingenieur Karl Sester over Nemrud Dağ met scepsis in de wetenschappelijke wereld ontvangen, omdat men niet kon geloven dat een dergelijk monument niet eerder ontdekt zou zijn.²²⁴ Na enige tijd besloot de *Akademie der Wissenschaften* te Berlijn toch Otto Puchstein in 1882 richting Sester te sturen en samen met hem naar Commagene te laten reizen. Deze reis leverde het eerste provisorische afschrift van de grote stichtingsinscriptie van Nemrud Dağ op. Omdat toen begon door te dringen dat men hier te maken had met een belangwekkende vondst, werd in 1883 een tweede grotere expeditie op touw gezet onder leiding van het archeologische zwaargewicht Carl Humann, die bekend was vanwege zijn opgravingen te Pergamon.²²⁵ Naast de bestudering van reeds bekende *nomos*-inscriptie ontdekten zij ook andere monumenten met bijbehorende inscripties. Het onderzoek en bijbehorende verslag van Humann en Puchstein een paar jaar later was van grote kwaliteit en zou de standaard hebben moeten zetten voor al het verdere werk in Commagene, wat helaas niet geheel het geval bleek te zijn.²²⁶

Inmiddels kon de Turkse regering niet achterblijven en zond een expeditie onder leiding van Hamdy Bey en Osgan Efendi naar voormalig Commagene, zoals uiteengezet in § 1.2.1.3. Hun publicatie verscheen al in 1883, nog voor die van Humann en Puchstein, wat echter de kwaliteit niet ten goede kwam.²²⁷ De nieuwe inscripties betekenden nieuwe kennis over de dynastie en maakten de eerste discussies mogelijk over de staatsvorm en heerserscultus van Commagene. De nieuwe vondsten leidden tot numismatische studies en een nieuw onderzoek naar de dynastie.²²⁸ Een van de laatste vondsten in Commagene in de 19^e eeuw deden Hogarth en Yorke in de jaren 1894 en 1898, toen zij de inscripties op de zuilen bij de Romeinse

²²⁴ Een Koordische hulp genaamd Bakō maakte de eerst sceptische Sester opmerkzaam op de grote *tumulus*. Zie: Waldmann, *Mazdaismus*, 30; Dörner en Goell, *Arsameia*, 8. Uit deze tijd stamt overigens nog een aardig reisbericht van een ondernemende Engelse dame, die Commageense monumenten opnam in haar beschrijvingen: Scott-Stevenson, M.E.G., *Our ride through Asia* (Londen, 1881).

²²⁵ Over Humann's bijdrage aan de archeologie: Radt, 'Carl Humann und Osman Hamdy Bey', 491-507; Kästner, U., 'Carl Humann und die Entdeckung des Pergamonaltars. Vom Privatunternehmen zum Staatsauftrag' in Trümpler, C. (ed.), *Das Große Spiel. Archäologie und Politik zur Zeit des Kolonialismus (1860-1940)* (Keulen, 2009), 324-35.

²²⁶ Humann en Puchstein, *Reisen*. Zie ook hoofdstuk Eén 'Bronnen' § 1.2.1.2 over de stichtingsinscriptie van Nemrud Dağ.

²²⁷ Vgl. Dörner en Goell, *Arsameia*, 11-6; Dörner, *Kommagene*, 11-39; Dörner, F.K. en E. Dörner, *Von Pergamon zum Nemrud Dağ. Die archäologischen Entdeckungen Carl Humanns* (Mainz, 1989), 261-87 voor de ontdekking van de Nemrud en de diverse expedities in de jaren 1881-1883.

²²⁸ Reinach, Th., 'La dynastie de Commagène' in *REG* 3 (1890), 362-79. Numismatiek: Babelon, *Les rois*.

brug over de rivier de Chabinas ontdekten en een reliëfstèle uit de omgeving van Samosata publiceerden.²²⁹

Tot de Eerste Wereldoorlog werden er in Commagene verschillende onderzoeken gedaan op het gebied van geografie, kunstgeschiedenis, epigrafie en (godsdiens)geschiedenis door diverse wetenschappers, die zich ook vaak zelf naar het land toe begaven.²³⁰ Door de oorlog duurde het tot 1929 voordat er weer onderzoekers het land in konden. In dat jaar onderzocht H. von der Osten de streek met bijzondere aandacht voor antieke nederzettingsspatronen. Eveneens werd in datzelfde jaar voor het eerst een verzameling van de tot dan toe bekende inscripties uit Commagene gepubliceerd.²³¹ Eén van de belangrijkste onderzoekers van Commagene, F. K. Dörner, bezocht voor het eerst het land in 1938 om daar met de architect R. Naumann een inventarisatie van het tot dan toe gevonden materiaal te maken.²³²

2.2.4 Onderzoek na de Tweede Wereldoorlog

Als gevolg van de Tweede Wereldoorlog duurde het tot 1951 voor Dörner echter weer in staat was nogmaals naar dit gebied te reizen. Deze expeditie markeerde het begin van de vierde fase, die door intensieve archeologische exploraties en opgravingen gekenmerkt wordt, zoals ze sinds Humann en Puchstein niet meer plaatsgevonden hadden. Het resultaat was een groot aantal nieuwe inscripties en de ontdekking van het *hierotherion* in Arsameia aan de Nymphaios in 1951. Ook begon vlak voor de jaren vijftig de Amerikaanse archeologe Theresa Goell aan diverse expedities in het Commageneense gebied, soms met onderzoekspraktijken die op zijn minst onorthodox genoemd mogen worden.²³³

In het voetspoor van deze nieuwe ontdekkingen verscheen in 1964 een van de belangrijkste filologische en religieushistorische studies naar de tot dan toe bekende cultusteksten,

²²⁹ De inscripties op de zuilen konden in die tijd nog niet met zekerheid ontcijferd worden: Yorke, V.W., 'Inscriptions from Eastern Asia Minor' in *JHS* 18 (1898), 311-5 op 315 nr. 44. De reliëfstèle uit Samosata die naar Engeland getransporteerd werd, is daar eveneens als nr. 14 gepubliceerd.

²³⁰ Voor een goed overzicht: Dörner en Goell, *Arsameia*, 16-20.

²³¹ *IGLS*.

²³² Vanuit de universiteit van Münster, waar inmiddels een lange traditie van Commagene-onderzoek bestaat, heeft Friedrich Karl Dörner gedurende enkele decennia zeer belangrijk epigrafisch en archeologisch onderzoek verricht in voormalig Commagene. Zie hierover: Facella, *Dinastia*, 34ff.

²³³ Arsameia aan de Nymphaios: Dörner en Goell, *Arsameia*. Goell reisde in 1947 voor het eerst af naar Commagene en werd hier zo door gegrepen, dat ze in 1951 terugkeerde voor opgravingen. Ze maakte afspraken met Dörner om gezamenlijk op de Nemrud Dağ en in Arsameia aan de Nymphaios te werken, wat in 1953 een aanvang nam. Deze opgravingen verdiepten de kennis over hellenistisch Commagene, zeker daar er nu echt gegraven werd, maar bovendien doken er weer nieuwe inscripties op, zoals de processiestèles van Nemrud Dağ. Later, in de jaren vijftig en zestig, kreeg Goell het plan om de *tumulus* van Nemrud Dağ te onderzoeken op zijn vermeende grafkamer van Antiochos I, die daar volgens zijn eigen *nomos*-tekst in begraven zou moeten zijn. Helaas besloot zij de *tumulus*, die bestaat uit een van origine zestig meter hoge berg van gruis, met dynamiet te lijf te gaan en beschadigde daarmee de kolossale beelden die zeer dichtbij de *tumulus* staan. Ook reduceerde zij hierdoor de hoogte van de *tumulus* naar vijftig meter. Zie: Moormann, E.M., 'Theresa Goell: A life for Nemrud Dağ' in Moormann en Versluys, *Third interim report*, 136-41, op 140 (gebruik van dynamiet door Goell).

geschreven door H. Dörrie.²³⁴ Zijn boek vormde het begin van een reeks nieuwe werken die bijna uitsluitend de heerserscultus en de Commageense dynastie tot onderwerp hadden. In de tussentijd werden nog steeds nieuwe *temenê* ontdekt en doken weer nieuwe inscripties op. Hiertoe behoorden onder andere de *temenos* en inscripties van Direk Kale, in 1956 ontdekt door Dörner.²³⁵ In Horik, Doliche, Çaputlu Ağaç, Zeugma en Sofraz Köy werden tussen 1969 en 1973 inscripties en resten van materiële cultuur gevonden. Waldmann verzamelde de tot dan toe bekende inscripties. Deze synopsis is gecombineerd met theorieën van de auteur over de ontwikkeling van de heerserscultus, die hij op iconografische en filologische argumenten baseert. Zijn belangrijkste punt is de gedachte dat er twee fasen zijn aan te wijzen in de heerserscultus. De eerste fase zou zijn ontwikkeld door Mithradates I Kallinikos en de tweede door Antiochos I. Op meerdere plaatsen en niveaus kloppen deze gedachten niet, wat al in 1974 door de vondst van een reliëfstèle uit Sofraz Köy bewezen kon worden.²³⁶ In 1978 publiceerden Dörner en Wagner voorlopig de laatste nieuwe inscriptievondsten uit Horik en Karakuş.²³⁷

2.2.5 Nieuwste ontwikkelingen sinds de jaren '80

Er volgden enige betrekkelijk 'rustige' jaren, waarin geen nieuwe inscripties gevonden werden en ook slechts weinig archeologische projecten (en alle kleinschalig) werden doorgevoerd. Het wetenschappelijk onderzoek kreeg vervolgens in de jaren tachtig van de vorige eeuw een nieuwe impuls, toen de Nemrud Dağ in 1987 op de UNESCO-lijst van Werelderfgoed terecht kwam en sindsdien ook het centrum van een nieuw nationaal park vormt. Met deze stap konden verscheidene bureaucratische en financiële problemen deels opgelost worden en kwam de weg weer vrij voor nieuwe archeologische projecten. Helaas hadden diverse van deze ondernemingen het karakter van reddingsoperaties omdat de nieuw aangelegde Atatürk-dam grote delen van voormalig Commagene onder water deed lopen.²³⁸

²³⁴ Dörrie, *Königskult.*

²³⁵ Waldmann, *Mazdaismus*, 31. Hoepfner en Mitford voerden de eerste uitvoerige onderzoeken uit te Direk Kale, zie: Hoepfner, W., 'Direk Kale. Ein unbekanntes Heiligtum in Kommagene' in *IstMitt* 16 (1966) 157-77, fig. 30-35; Mitford, T.B., 'Some inscriptions from the Cappadocian Limes' in *JRS* 64 (1974), 160-75 op 173-75, fig. VI-VIII 3. Ook de Roberts hebben zich beziggehouden met de inscripties uit Direk Kale en specifiek met een tekst die zij hielden voor een wijding aan *Apolloon epekoos*: Robert, J. en L. Robert, 'Commagène' in *Bull. ép.* (1968), nr. 549.

²³⁶ Waldmann, *Kulturreformen*. Voor een goede recensie: Petzl, 'Rez. Waldmann', 370-5. Vergelijk ook Wagner, 'Dynastie', 177-224. Waldmann, *Mazdaismus*, 31-2 geeft een hernieuwd overzicht van de vondsten. *Editio princeps* van de Sofraz Köy stèle: Wagner en Petzl, 'Neue Temenos-Stele', 201-23, fig. 8-10a.

²³⁷ Dörner, 'Problem', 322-30, fig. 59-62. De inscriptie op de rugzijde van de *dexiosis*-stèle bij Karakuş was al in 1938 ontdekt, maar kon pas in 1979 gelezen en gepubliceerd worden: Wagner, 'Dynastie', 209, fig. 8.

²³⁸ Het Zuidoost-Anatoliëproject, waartoe ook de dam en bijbehorend meer behoren begon in 1978. Sinds 1990 kwamen delen van het Commageense gebied onder water te staan en verdwenen cultuur- en waardevolle land-bouwgond. Samosata bijvoorbeeld is onder water komen te staan en is slechts ten dele door reddingsopgravingen bewaard voor de toekomst. Zie: Wagner, J., 'Kommagene. Schutz und Wandel der historischen Landschaft im 20. Jahrhundert' in Wagner, *Gottkönige*, 128-31.

Rond 1987 ontstond een nieuw Nemrud Dağ- project onder de leiding van S. Şahin, E. Schwertheim en J. Wagner. Het zwaartepunt van het onderzoek naar Commagene had sinds Dörner bij de universiteit van Münster gelegen en met dit project werd deze traditie voortgezet.²³⁹ Een van de belangrijkste doelen hier was uitgebreid geofysisch onderzoek doen naar de *tumulus*. Ook stonden conservering en restauratie van het hoofdheiligdom op de agenda, niet alleen vanwege weerserosie, maar ook vanwege het gestadig groeiende aantal toeristen.²⁴⁰ In Seleukeia/Zeugma vonden verder van 1992 tot en met zomer 1999 wetenschappelijke opgravingen plaats teneinde de resten van de antieke stad, die door roofopgravingen bedreigd werden, te beschermen. Bij deze opgravingen zijn twee nieuwe inscripties aan het licht gekomen, die getuigen van een *temenos*.²⁴¹ Helaas maakte ook hier het stijgende water een einde aan het onderzoek; sinds 2000 staat de site nu geheel onder water. In de jaren negentig van de vorige eeuw werd op Nederlands initiatief een nieuwe organisatie in het leven geroepen, eveneens teneinde onderzoek, restauratie en conservering op de Nemrud Dağ en omgeving uit te kunnen voeren.²⁴² Dit project is momenteel niet meer actief.

Ondanks het vele onderzoek dat er door de eeuwen heen gedaan is naar Commagene, vallen er nog vele lacunes aan te wijzen. Het is opvallend, dat in de bijna anderhalve eeuw onderzoek in en naar Commagene, nauwelijks aandacht is besteed aan iets anders dan de dynastie en de heerserscultus. Er is nog nauwelijks survey-onderzoek verricht, dat ons iets zou kunnen vertellen over de leefomstandigheden van de bevolking. Alle kennis die we hebben over Commagene, blijft geconcentreerd rond hellenistisch Commagene en in het bijzonder rond de heerserscultus van Antiochos. Tot er nieuwe archeologische onderzoeken komen, zal het gebrek aan bronnen en context de eenzijdige visie op Commagene blijven stimuleren. Dit brengt ons bij het laatste deel van dit hoofdstuk, namelijk het resumé.

2.3 Resumé

In dit hoofdstuk is de heersercultus van Antiochos in perspectief geplaatst op twee terreinen. In het eerste deel, § 2.1, zijn de geschiedenis en geografie van Commagene besproken,

²³⁹ Zie ook noot 229.

²⁴⁰ Voor een kort overzicht van de resultaten van dit project, zie: Şahin, S., 'Forschungen in Kommagene II: Topographie' in *EA* 18 (1991), 114-32 op 123-31.

²⁴¹ Helaas bestaat er in Belkis al sinds 1874-1875 een traditie van roofopgravingen en werden al bijzondere voorwerpen en zaken zoals mozaïeken uit Belkis geroofd. Deze kwamen vaak in Europese musea en privéverzamelingen terecht. Zie: Ergeç, R., M. Önal en J. Wagner, 'Seleukeia am Euphrat/Zeugma. Archäologische Forschungen in einer Garnisons- und Handelsstadt am Euphrat' in Wagner, *Gottkönige*, 105-13 op 105. Voor een uitgebreidere beschrijving van de wetenschappelijke opgravingen, zie: Kennedy, *Twin towns*; Early, R., 'Rescue work by the Packard Humanities Institute: interim report, 2000' in *JRA Suppl* 51 (2003), 8-56.

²⁴² Het betreft hier 'The International Nemrud Foundation', een particulier initiatief met ondersteuning van diverse universiteiten, waaronder de Rijksuniversiteit Groningen. Publicaties: Moormann en Versluys, *First interim report*; Moormann, E.M. en M.J. Versluys, 'The Nemrud Dag Project: second interim report' in *BaBesch* 78 (2003), 141-66; Moormann en Versluys, *Third interim report*.

vanaf de vroegste bewoning in het Neolithicum tot en met Philopappos, de laatste bekende telg uit de Commageense dynastie in de tweede eeuw na Christus. Hieruit is gebleken, dat alleen de laathellenistische regeertijd van Antiochos zelf valt te reconstrueren. Hoewel er weinig bronmateriaal over voorgaande periodes beschikbaar is, kan hierdoor Antiochos' regeerperiode beter in perspectief worden geplaatst, als onderdeel van de laathellenistische geschiedenis. Commagene als koninkrijk blijkt veel overeenkomsten te hebben gehad met andere kleinere hellenistische koninkrijken als Pergamon, Cappadocia en Pontus.

Al deze rijkjes zijn ontstaan op de resten van de grotere hellenistische rijken, in dit geval dat der Seleuciden. Ook heeft Antiochos als vorst van Commagene met de vorsten van deze rijken gemeen, dat zijn dynastie een sterk Iraanse component had. Deze genealogie had zowel interne als externe gevolgen. In het land zelf weerspiegelden deze dubbele stambomen waarschijnlijk de gemengde samenstelling van de bevolking. Daarnaast had deze gemengde afkomst gevolgen voor de relatie met Rome, de grootste externe macht en *patronus* voor al deze rijken. Commagene's geschiedenis lijkt dikwijls uniek, maar bij nadere bestudering blijken de overeenkomsten groter dan de verschillen.

Het tweede deel, § 2.2, besloeg een beschrijving van de *status quaestionis* van het onderzoek naar Commagene. Deze historiografie van het onderzoek naar Commagene is beschreven aan de hand van zowel het epigrafische als het archeologische materiaal. Hieruit is gebleken, dat het onderzoek naar Commagene in vijf fases heeft plaatsgevonden. In alle fases is er een sterke nadruk geweest op het bronnen materiaal dat verbonden is aan de heerserscultus van Antiochos. Dit leverde een vertekend beeld op van Commagene en hellenistisch Commagene in het bijzonder. Door het gebrek aan sociale en economische bronnen over de Commageense samenleving, komt de heerserscultus als het centrale punt van heel hellenistisch Commagene naar voren. Zowel de bevolking als ook Antiochos en zijn dynastie lijken zich met niets anders te hebben bezig gehouden. Dit is ongetwijfeld ten onrechte. In het volgend hoofdstuk richt ik mij daarom op een van de twee belangrijkste componenten van een heerserscultus, namelijk de politieke basis van de vorst.